

ACTIVITATEA ECONOMICĂ ÎN MEDIUL RURAL ȘI COORDONATELE OCUPĂRII POPULAȚIEI

Flavius MIHALACHE

Flavius MIHALACHE

Cercetător științific, Institutul de Cercetare a Calității Vieții,
Academia Română, București, România

Tel.: 0040-751-057.772

E-mail: fmihalache@iccv.ro

*Revista Transilvană
de Științe Administrative*
1(32)/2013, pp. 66-82

Economic Activity in the Rural Area and Considerations about Population's Employment

Abstract

This paper is focused on the analyses of two interconnected dimensions of rural Romania: economic life and employment. Using statistical data, it explores the main characteristics of the rural economy in the last two decades. The results identify employment problems and traditional agriculture as the main barriers in the development of the rural areas. For many villages, the non-farming working sector is underdeveloped, while traditional agricultural practices are widespread. Subsistence farming practices exploded after 1990, as a consequence of the transition period, turning the rural Romania into one of the most difficult areas across Europe.

The actual coordinates of the rural life need a major policy reform. In this direction, the current system of land ownership represents one of the main areas of intervention (support for land consolidation initiatives and support policy for small farmers being absolutely necessary).

Keywords: rural Romania, agricultural sector, rural employment

1. Introducere

Mediul rural românesc înregistrează acute probleme economice și sociale, ce sunt puternic conectate la cadrul economic al vieții rurale (Kerekes *et al.*, 2010; Mărginean, 2006; Aligică și Dabu, 2003). Datele statistice și studiile de specialitate ilustrează insuficiența dezvoltare a spațiilor rurale din România, atât în comparație cu situația consemnată în statele dezvoltate din Europa Occidentală, cât și raportat la realitatea înregistrată în statele fost-socialiste din Europa Centrală și de Est (Davidova, Fredriksson și Bailey, 2009; Swienen și Vranken, 2009). Cu toate că ruralul românesc prezintă un ridicat nivel de eterogenitate, în care diferențele dintre categoriile de populație, nivelurile de dezvoltare a satelor sau regiunilor sunt importante (Sandu, 2011; Dachin, 2008), starea generală a lumii satului descrie un model dominant caracterizat prin dependență față de activitățile agricole tradiționale, slaba dezvoltare a sectoarelor secundar și terțiar, infrastructură deficitară și standard de viață scăzut pentru populație.

Analiza coordonatelor economice ale mediului rural implică explorarea caracteristicilor localităților rurale și a populației domiciliatăe la nivelul acestora. Vorbim, astfel, de existența a două mari cadre de referință: localitățile rurale și activitatea economică ce se desfășoară la nivelul acestora și activitatea economică a populației rurale. Dacă în primul caz, descrierea realităților ce țin de activitatea economică este mai simplu de realizat, plecând de la statutul rezidențial pe care îl dețin localitățile, în condițiile în care facem trimitere la activitatea economică a populației, modul de raportare implică precizări suplimentare, solicitate de ocuparea extralocală a unui segment important din totalul efectivului analizat. Chiar dacă după 1990 numărul populației incluse în această categorie s-a redus semnificativ, vorbim încă de o pondere ridicată a populației domiciliatăe în rural care activează în centre urbane. La nivel de localitate, ponderea acestei categorii de persoane este mult mai ridicată în comunele periurbane, puternic conectate economic și social unor orașe dezvoltate (Kerekes *et al.*, 2010). De altfel, în aceste cazuri, viața economică gravitează în jurul activităților din oraș, nivelul de dezvoltare al comunelor și specificul activităților economice desfășurate la nivel local fiind determinate semnificativ de orașul din proximitate. Astfel, relația sat-oraș se evidențiază ca un factor major al dezvoltării, fie că vorbim despre accesul populației rurale la locurile de muncă din centrele urbane, fie că vorbim despre dezvoltarea rezidențială a comunelor periurbane prin migrația oraș-sat, sau fie că ne referim la extinderea activităților non-agricole în comune. Din această perspectivă, orice raportare a realității sociale și economice a ruralului implică, fie doar și la nivel secundar, o discuție asupra raporturilor sat-oraș.

2. Metodologie

În încercarea de a ilustra efectele tranziției economice asupra mediului rural, în paginile următoare voi analiza coordonatele vieții economice la nivelul comunelor, acordând o atenție deosebită dimensiunii ocupării populației și coordonatelor sectorului agricol. Pe baza analizei de date secundare, voi urmări realizarea unei diagnoze privind principalele transformări consemnate la nivelul vieții economice a satelor în perioada de după 1990, cu evidențierea zonelor semnalate a reprezenta puncte critice. Cu toate

că această temă reprezintă un subiect mult prea amplu pentru a putea fi epuizat prin intermediul unui studiu de factura celui de față, îmi propun să ilustrez, pe baza unei serii de indicatori socio-economici, problemele actuale ale spațiului rural, căutând totodată să identific cauzele acestora și implicațiile pentru perioada următoare.

Studiul este structurat pe două teme corelate: activitatea economică în zonele rurale și ocuparea populației rurale. Prin surprinderea coordonatelor vieții economice urmăresc să evidențiez care au fost principalele modificări înregistrate la nivelul sectorului agricol și al celui non-agricol în perioada de după 1990. Pentru aceasta, acord o importanță deosebită analizelor privind transformările consemnate în agricultură, apărute ca urmare a privatizării acestui sector prin măsurile de reformă demarate în anul 1991. În același timp, urmăresc modificările apărute la nivelul ocupării populației rurale, cu scopul de a surprinde particularitățile proceselor consemnate la acest nivel, atât din perspectivă longitudinală, cât și pe baza unei abordări comparative la nivel regional.

Principalele surse de date pe care le utilizez în analize sunt reprezentate de statisticile oficiale furnizate de Institutul Național de Statistică (prin anuare statistice, anchete și rapoarte tematice și datele longitudinale disponibile prin platforma on-line Tempo). Totodată, pentru ilustrarea situației României în context european, utilizez datele furnizate de Eurostat și diverse rapoarte ale Comisiei Europene sau Băncii Mondiale.

3. Cadrul teoretic

Transformările regimului de proprietate și redefinirea coordonatelor vieții economice înregistrate în România după 1989 au condus la configurarea unei noi realități social-economice în mediul rural (Vidican, 2009). Primii ani ai perioadei de după 1990 au fost marcați de procesul de reîmproprietărire, prin care terenurile ce aparțineau fostelor unităților agricole de stat sau unităților cooperatiste au reintrat în proprietatea familiilor care le-au deținut înainte de colectivizare. Locul marilor ferme aflate în proprietate publică a fost luat de mici exploatații individuale, axate, în principal, pe asigurarea autoconsumului familial (Davidova, Fredriksson și Bailey, 2009; Fraser, 2009; Alexandri și Luca, 2008). Astfel, procesul de reîmproprietărire a dus la apariția a două decalaje structurale în agricultura românească: fragmentarea excesivă a terenurilor (ce a generat o structură de proprietate funciară dominată de preponderența exploatațiilor de mici dimensiuni) și apariția unui model de proprietate funciară în care cele mai multe suprafețele agricole erau deținute, din punct de vedere legal, de către persoane vârstnice (PNDR, 2012). Ambele probleme structurale, ce au apărut ca urmare a modului în care a fost făcută reforma agrară, au reprezentat, în acest fel, consecințe ale deciziilor politice privind acest domeniu, luate începând cu anul 1991. Inevitabil, un alt model de realizare a privatizării terenurilor agricole ar fi generat la momentul de față o altă realitate economică. Exemplele privind modul în care a fost derulat acest proces în unele dintre statele est-europene foste comuniste arată acest lucru (Swinenn și Vranken, 2010; Hatos, 2006).

Primul act normativ ce a modificat statutul proprietății funciare a fost adoptat în 1991. Legea fondului funciar nr. 18/1991 stipula ca principale prevederi realizarea re-

forme agrare prin desființarea Cooperativelor Agricole de Producție (C.A.P) și a Intreprinderilor Agricole de Stat (I.A.S). Astfel, prin destructurarea vechiului sistem de proprietate publică asupra terenurilor agricole, Legea nr. 18 prevedea împrumietărirea populației afectate de colectivizarea din anii '50-'60 cu suprafețe de teren în limita a 10 hectare. Punerea în practică a acestor măsuri a reprezentat, însă, un proces extrem de anevoios, în bună măsură, din cauza deciziilor ce stipulau împrumietărirea pe vechile amplasamente. Restituirea terenurilor pe baza fostelor amplasamente a dus atât la îngreunarea procesului de reformă, prin apariția unui număr mare de procese civile ce contestau punerea în posesie, cât și la fragmentarea excesivă a suprafețelor deținute de către familii (prin repartizarea terenurilor către proprietari în formă parcelată și nu comasat).

Cele mai importante efecte la nivelul sectorului agricol au fost evidențiate la nivelul producției realizate și a structurii de culturi. Perioada de după momentul realizării primei etape a procesului de privatizare a terenurilor a arătat reduceri importante de producție și creșterea suprafețelor cultivate cu cereale în detrimentul celorlalte tipuri de culturi. Adoptarea măsurilor de reformă a condus la transformarea sectorului agricol românesc dintr-unul dezvoltat și orientat puternic către export, într-un sector dominat de mici exploatații țărănești orientate către asigurarea autoconsumului și, în care, o bună parte din necesarul de produse pentru piața internă era asigurat prin import. Dependența față de importul de produse agro-alimentare a devenit evidentă pe măsură ce anii de după înfăptuirea reformei au adus falimentul celor mai multe dintre unitățile economice de profil. Pe baza acestui aspect, efectele Legii nr. 18/1991 se evidențiază a fi fost extrem de puternice nu doar prin modificarea regimului de proprietate, cât și prin reconfigurarea practicilor agricole și productivității întregului sector. Legea, în forma adoptată în 1991, a fost adesea criticată pentru că a dus la destructurarea modului de organizare a agriculturii din perioada socialistă, fără a oferi pârghiile necesare pentru dezvoltarea unui sistem privat puternic, o serie de autori evidențiind rolul negativ pe care modul în care a fost realizată reforma agrară l-a avut asupra activităților de profil, atât la nivelul producției înregistrate cât și a organizării muncii (Fraser și Stinger, 2009; Swinenn și Vranken, 2010; Hatos, 2006; Aligică și Dabu, 2003).

În anul 1997, cadrul legal în domeniul proprietății funciare a fost modificat din nou prin Legea nr. 169/1997 care prevedea creșterea suprafeței maxime care putea face obiectul împrumietării de la 10 ha la 50 ha, în cazul terenurilor agricole, și de la 1 ha la 30 ha, în cazul pădurilor. În perioada ce a urmat, legislația privind proprietatea funciară a fost modificată printr-o serie de noi acte normative (Legea nr. 1/2000, Legea nr. 247/2005 și Legea nr. 340/2007), însă efectele acestora au fost limitate în comparație cu impactul avut de reformele adoptate în anii 1991 și 1997. În cazul ultimelor modificări legislative, cea mai importantă măsură a fost reprezentată de introducerea unor măsuri pentru stimularea comasării terenurilor prin acordarea unor rente lunare persoanelor care decid să-și arendeze terenurile (Legea nr. 247/2005). Deși a fost gândită ca o măsură activă de încurajare a consolidării proprietăților funciare, această primă inițiativă legislativă nu a produs efectele scontate, în ciuda existenței unei ponderi foarte ridicate

a exploatațiilor aflate în proprietatea persoanelor vârstnice, ce reprezentau grupul direct vizat prin această inițiativă legislativă. Pe aceeași linie, de reducere a fragmentării proprietății agricole, se înscriu și demersurile actuale privind modificarea cadrului de taxare a suprafețelor funciare.

La nivelul structurii ocupaționale a populației, schimbările de după 1990 au însemnat creșterea ponderii populației ocupate în agricultură, concomitent cu scăderea semnificativă a efectivelor cu ocupare în sectoarele secundar și terțiar. Astfel, s-a înregistrat declinul evident al populației cu activitate principală non-agricolă (Sandu, 2005; Bleahu, 2004). Populația rurală neagricolă poate fi împărțită în trei mari categorii. Avem, pe de o parte, populația ce activează în sectoarele neagricole în localitățile de domiciliu, iar pe de altă parte, două tipuri de populație neagricolă navetistă – populația ce lucrează în orașe și populația ce activează în alte localități rurale. Putem vorbi astfel despre două accepțiuni pentru categoria populației rurale neagricole, date de relația dintre localitatea de domiciliu și localitatea în care activează persoanele în cauză. Definiția restrânsă (Sandu, 2005, p. 76), consideră categoria populației rurale non-agricole ca reprezentând subcategoria formată din persoanele cu ocupații în sectoarele secundar și terțiar, ce activează în zone rurale. Această abordare plasează categoria navetiștilor sat-oraș în afara segmentului de populație rurală neagricolă (aceasta fiind doar o subcategorie a populației ocupate neagricol). Alte studii utilizează o abordare mai largă, care include în segmentul populației rurale cu ocupare neagricolă întreaga populație domiciliată la sate ce lucrează în domenii de activitate neagricole, indiferent dacă acest lucru implică, sau nu, naveta sat-oraș (Tudor, 2009; Janowski, 2003). Datele de recensământ pentru anul 2002 (Sandu, 2005) arătau ponderi apropiate pentru aceste două mari categorii de ocupare neagricolă în rândul populației rurale (781.000 de persoane cu ocupații în mediul rural, în localitatea de domiciliu și 798.000 de persoane navetiste, cu ocupații neagricole).

Sandu (2005, p. 78) încadrează populația rurală cu ocupații neagricole în cinci categorii, din care primele patru sunt reprezentate de populația ce activează în comuna de domiciliu: „lucrători neagricoli, cu ocupații nemanuale cu nivel ridicat de complexitate; persoane cu ocupații manageriale, profesionale, tehnice ce activează în localitățile rurale; persoanele cu ocupații neagricole ce activează în domeniul serviciilor în comune; populația ce activează în rural în ocupații neagricole și manuale; persoanele cu ocupații neagricole cu loc de muncă în orașe”. Pe baza datelor de recensământ, categoria populație non-agricole, cu ocupații manuale și activitate în rural era reprezentată, în principal, de către muncitorii în construcții, urmași de muncitorii din sectorul industriei extractive, de salariații din industria alimentară și de șoferi, în timp ce structura populației cu ocupații non-manuale era dominată personalul didactic, funcționarii locali și populația din sectoarele comercial și servicii (Sandu, 2005).

Pe baza analizelor în profil regional, Sandu (2005, pp. 83-86) identifică șase profiluri dominante pentru caracteristicile ocupării populației rurale:

- „Ocupare locală agricolă” (Botoșani, Iași, Suceava, Vaslui, Galați, Brăila, Mehedinți Dolj);
- „Ocupare agricolă și extralocală” (Olt, Teleorman, Bacău, Timiș);

- „Ocupare locală-mixtă” (Buzău, Sălaj, Ialomița, Cluj, Călărași, Satu-Mare, Tulcea, Neamț);
- „Ocupare extralocală-mixtă” (Vâlcea, Alba, Argeș, Hunedoara, Dâmbovița, Caraș-Severin, Giurgiu, Bihor, Mureș);
- „Ocuparea locală-neagricolă” (Constanța, Arad, Mureș, Harghita, Covasna);
- „Ocupare extralocală-neagricolă” (Sibiu, Prahova, Brașov, Ilfov și Gorj).

Pe de altă parte, analizând datele de recensământ din perioada 1990-2002, Bleahu (2004) observă că efectivul populației rurale ocupate neagricol în anul 2002 era egal cu cel înregistrat în 1930 și de peste două ori mai redus decât situația descrisă de date din 1966. Până în anul 1990, o mare parte a populației rurale activa în zonele urbane în industrie, construcții sau comerț, locurile de muncă din localitățile rurale fiind, și în acea perioadă, plasate predominant în sfera activităților agricole. Diferența față de perioada actuală fiind dată, însă, de faptul că în perioada socialistă lucrătorii agricoli aveau, în marea majoritate, statut de salariați, pe când în perioada actuală aceștia sunt în special lucrători pe cont propriu, ce nu pot fi asimilați conceptului modern de fermieri.

Prin acest proces de trecere de la agricultura de stat la agricultura realizată pe mici exploatații țărănești, modelul agriculturii de subzistență a devenit dominant, plasând România mai aproape de modelul statelor subdezvoltate decât de realitatea consemnată în cazul fostelor state socialiste din Europa de Est. Agricultura de subzistență este definită în literatura de specialitate ca fiind exploatarea micilor suprafețe funciare de către proprietarii acestora, utilizând mijloace tradiționale și având ca scop principal asigurarea autoconsumului familial (Davidova, Fredriksson și Bailey, 2009; Alexandri și Luca, 2008). Cu alte cuvinte, vorbim de practicarea pe scară largă a agriculturii de subzistență în condițiile în care cea mai mare parte a sistemului agricol este caracterizat prin: predominanța micilor exploatații țărănești (de ordinul a doar câteva hectare, și chiar mai puțin); munca în sectorul agricol este una tradițională; producția obținută este redusă, fiind direcționată, în același timp, în procent majoritar către autoconsum (Giurcă, 2008).

4. Activitatea economică în mediul rural

4.1. Sectorul agricol

După 1990, sectorul agricol a intrat într-o etapă sinuoasă de redefinire și de re poziționare în cadrul economiei naționale, prin care realitatea din perioada socialistă a fost de structurată pentru a lăsa loc unor noi coordonate. În urma acestui proces, imaginea pe care agricultura românească o prezintă în momentul de față, este una a contrastelor, în care formele tradiționale de organizare a muncii predomină, generând productivitate scăzută. Astfel, în contextul menținerii predominanței micilor exploatații țărănești axate pe autoconsum, revigorarea sectorului agricol pare irealizabilă. Din acest punct de vedere, starea agriculturii, la 20 de ani de la reorganizare, este, sub multe aspecte, inferioară situației de dinainte de 1990. Cel mai important obstacol ce trebuie depășit pentru rentabilizarea acestui sector ține de rezolvarea problemei ce privește fragmentarea excesivă a exploatațiilor. Comasarea terenurilor, încurajarea

asocierii între micii producători în vederea creșterii nivelului producției și orientarea producției către piață reprezintă principalele direcții de urmat pentru perioada următoare (PNDR, 2012).

Declinul evident al sectorului agricol românesc, produs chiar din primii ani de după realizarea reformei agrare, a fost determinat de lipsa măsurilor eficiente de încurajare a asocierii micilor producători agricoli în vederea asigurării unui nivel ridicat de productivitate care să le permită supraviețuirea în mediul concurențial. Totodată, slaba performanță a sectorului agricol autohton a fost cauzată și de lipsa unor sectoare cheie, precum piața funciară, servicii specializate de consultanță, creditare sau marketing adresate fermierilor (PNDR, 2012). În aceste condiții, a devenit evident faptul că sistemul agricol actual nu poate suplini locul lăsat liber de către fostele cooperative agricole și ferme de stat și că nu se poate asigura necesarul de produse agro-alimentare pentru piața internă și, cu atât mai puțin, România nu poate să-și fructifice potențialul agricol de care dispune.

Datele statistice la nivel statelor central și est-europene (Tabelul 1), plasează sectorul agricol din țara noastră pe o poziție deficitară, conturând o situație diferită de cea înregistrată la nivel regional.

Tabelul 1: Indicatori sintetici privind sectorul agricol în fostele state socialiste ce au aderat la Uniunea Europeană în 2004 și 2007

Stat	Procent populație ocupată în agricultură	Procent salariați din totalul pop. ocupate în agricultură	Veniturile sectorului agricol 2010-2005 (2005=100%)	Dimensiunea medie a fermelor, 2010 (ha)	Ponderea agriculturii în PIB, 2010	Balanța comercială agricolă, 2010 (mil euro)
Bulgaria	6,8 %	46%	159%	6,2 ha	1,9%	+734
Republica Cehă	3%	73,7%	114%	89,3 ha	1,2%	-1508
Estonia	4,4%	73,3%	139%	38,9 ha	1,2%	-269
Letonia	9,5%	50,1%	128%	16,5 ha	1%	-209
Lituania	8,5%	38,9%	122%	11,5ha	1,5%	+457
Ungaria	4,8%	66%	123%	6,8 ha	1,4%	+2060
Polonia	12,7%	10,6%	145%	6,5 ha	1,3%	+2313
România	28,6%	5,2%	89%	3,5 ha	2,7%	-765
Slovenia	8,6%	11,1%	93%	6,5 ha	0,9%	-771
Slovacia	3%	80,2	115%	28,1 ha	0,4%	-1058

Sursa: Eurostat (2012); EC-DGARD (2012)

Practic, toate țările foste socialiste ce au aderat la Uniunea Europeană au ponderi ale populației ocupate în agricultură situate sub pragul de 10% (exceptând România - 28,6% și Polonia - 12,7%). Totodată, România (5,2%), Polonia (10,6%) și Slovenia (11,1%) cunosc cele mai scăzute valori pentru ponderea populației salariate în totalul populației cu ocupații în sectorul agricol, spre deosebire de Slovacia, Cehia, Estonia și Ungaria, unde peste două treimi dintre lucrătorii din acest sector sunt salariați. Alți doi indicatori la nivelul cărora România se situează pe ultima poziție în grupul noilor state membre UE sunt reprezentați de rata de creștere a veniturilor totale ale sectorului agricol și de indicatorul referitor la dimensiunea medie a fermelor. Pe de altă parte, datele Eurostat

arată pentru România cea mai ridicată pondere în ceea ce privește contribuția sectorului agricol la PIB (2,7%) și un deficit semnificativ al balanței comerciale agricole la nivelul anului 2010 (de 765.000.000 euro). Sintetizând informația de mai sus, putem afirma că sectorul agricol din țara noastră nu se încadrează în modelul statelor vecine, înregistrând cea mai ridicată pondere a ocupării agricole, cel mai redus procent al salariaților în totalul populației ce activează în acest sector, cunoscând, în același timp, o atomicizare excesivă a proprietății funciare și venituri agricole fluctuante, dependente de condițiile pedo-climatiche. Toți acești factori au generat o situație atipică în care, în ciuda existenței unui potențial agricol semnificativ, consumul intern se bazează, în bună măsură, pe importuri de produse agro-alimentare.

La nivelul totalului suprafețelor agricole cultivate, perioada ultimelor două decenii a însemnat o reducere de peste 25%, ce a apărut ca urmare a scăderii treptate a interesului micilor proprietari funciari în a-și mai lucra terenurile (Tabelul 2). Astfel, la finele anului 2009, totalul terenurilor lăsate nelucrate reprezentau 11% din totalul suprafețelor acoperite cu diversele tipuri de culturi, o valoare alarmantă, care arată criza sectorului agricol. În creionarea dimensiunii concrete a ceea ce putem numi potențial agricol nefructificat, celor peste 900 de mii de hectare nelucrate trebuie să le adăugăm o bună parte din suprafețele cultivate și pe care s-au înregistrat producții modice din cauza lucrărilor agricole insuficiente. Privind datele pe tipuri de culturi, în cifre absolute, cele mai importate reduceri au fost consemnate la cereale (aproape 500.000 de hectare), furaje verzi (110.000 de hectare) și livezi (90.000 de hectare). Ca pondere a tipurilor de culturi în 2009, comparativ cu 1990, se evidențiază reducerea suprafețelor totale ale serelor (la puțin peste 16%), reducerea terenurilor cultivate cu furaje (cu aproape 60%) și scăderea cu peste o treime a suprafețelor acoperite cu livezi. Singura evoluție pozitivă se consemnează la plantele uleioase, care au cunoscut o dublare a ariilor cultivate.

Tabelul 2: Suprafața cultivată (hectare)

	1990	1995	2000	2005	2009
Total	9.402.113	9.224.616	8499.830	8.467.892	7.884.101
Din care:					
Cereale	5.704.019	6.444.844	5.655.182	5.865.671	5.282.445
Plante uleioase	654.723	806.812	1.067.421	1.205.523	1.253.810
Cartofi	289.614	244.314	282.682	284.906	255.244
Legume	216.009	213.819	234.019	266.735	267.130
Furaje verzi	1.962.081	1.202.276	1.083.296	820.377	826.301
Livezi pe rod	230.795	225.806	206.871	199.968	145.292
Suprafața serelor	1.843	1.655	1.053	1.127	306
Teren arabil în repaus	26.342	114.263	865.956	517.432	904.832

Sursa: INS, baza de date Tempo (www.insse.ro/shop)

La nivelul Uniunii Europene, România înregistrează cea mai ridicată pondere a exploatațiilor situate în zona agriculturii de subzistență sau de semi-subzistență, pe fondul atomicizării proprietății funciare (EC-DGARG, 2012). Situații asemănătoare, chiar dacă nu la fel de accentuate, se regăsesc și în Bulgaria și Ungaria. Pe de altă parte, Cehia, Polonia și țările baltice prezintă ponderi mult mai reduse pentru fermele mici,

de semi-subsistență, în totalul exploatațiilor agricole existente, profitând de un sistem mult mai extins al asociațiilor și cooperativelor agricole. În anul 2009, la nivel național, în zece județe, ponderea fermelor de semi-subsistență depășea 80% din totalul celor înregistrate (EC-DGARG, 2012). Numai în Brăila, Caraș-Severin și Covasna ponderea acestora era ceva mai redusă (situându-se în intervalul 60-70% din totalul exploatațiilor). Cu toate acestea, nu putem să nu subliniem rolul social semnificativ pe care aceste exploatații orientate către autoconsum îl au pentru categoriile de populație rurală cele mai dezavantajate (PNDR, 2012). Proliferarea acestui model de practică agricolă reprezintă, în acest sens, o adaptare a populației rurale sărace și lipsite de oportunități lucrative în sectorul muncii salariate la contextul economic nefavorabil înregistrat în România după 1990. Agricultură de subsistență trebuie înțeleasă, pe această cale, ca fiind consecința directă a eșecului transformării economiei în perioada de tranziție.

4.2. Sectorul rural neagricol

Pentru cele mai multe dintre localitățile rurale, sectorul non-agricol este subdezvoltat, fiind reprezentat în special de activitățile din sectorul public (administrație, învățământ, sănătate) și de activitățile din zona comerțului cu amănuntul (Sandu, 2005). O situație privilegiată se consemnează la nivelul localităților periurbane care, profitând de avantajul situării în proximitatea orașelor importante, au cunoscut în ultimii ani dezvoltări importante la nivelul activităților din sectoarele secundar și terțiar. Chiar dacă aceste cazuri reprezintă situații izolate, ce nu pot modifica substanțial profilul economic al ruralului, evoluțiile recente ilustrează creșterea investițiilor de acest tip la nivelul comunelor conectate puternic orașelor din proximitate. Fie că vorbim de relocarea unor facilități de producție din orașe către zonele rurale sau că ne referim la realizarea unor investiții de tip *green-field*, procesul de creștere a importanței economice a localităților periurbane este unul evident, continuarea acestuia putând să producă pe termen mediu și lung transformări radicale la nivelul localităților în cauză, apropiindu-le pe acestea foarte mult de profilul localităților urbane.

Dezvoltarea spațiilor rurale pe baze neagricole depinde puternic de o serie de factori structurali și de contextul regional. Între factorii structurali cei mai importanți sunt cei privind infrastructura de transport, utilitățile publice existente pe plan local și dimensiunea demografică, iar în categoria factorilor regionali, de maximă importanță sunt gradul de dezvoltare a zonei, puterea economică a centrelor urbane din regiune și rețelele economice existente. În multe cazuri, nivelul insuficient al infrastructurii publice frânează tendința de dezvoltare a activităților non-agricole în comune. Astfel, măsurile de susținere a dezvoltării sectorului neagricol în comune trebuie să se concentreze pe asigurarea unui nivel optim al infrastructurii rurale, rolul administrației locale în acest demers fiind unul central. Barierele de ordin financiar sunt, în cele mai multe cazuri, foarte greu de surmontat, în condițiile în care doar o mică parte dintre comune își pot permite să realizeze investițiile în ample lucrări de infrastructură pe baza fondurilor proprii (Mihalache, 2013). În această situație, singurele căi viabile de asigurare a finanțării unor astfel de proiecte sunt reprezentate de alocările de sume de

la bugetul central sau de accesarea fondurilor europene destinate modernizării infrastructurii rurale (prin principala sursă în acest sens, măsura 322 a PNDR „Renovarea, dezvoltarea satelor, îmbunătățirea serviciilor de bază pentru economia și populația rurală și punerea în valoare a moștenirii rurale”, în intervalul 2007-2013 au fost alocați peste 1,5 miliarde de euro).

Pe această bază, putem afirma că, pentru comunele dezvoltate, conectate economic și social orașelor din proximitate, problema dependenței față de activitățile din sectorul agricol pare a fi depășită, multe dintre acestea înregistrând deja activități economice diversificate, iar tendința pentru perioada următoare fiind de accelerare a acestor procese. Situația rămâne neschimbată, însă, pentru cea mai mare parte dintre localitățile rurale, la nivelul cărora activitățile agricole continuă să domine viața economică. Pentru acestea, depășirea situației de dependență față de agricultura tradițională se poate realiza doar prin dezvoltarea activităților din zona industriei alimentare și a activităților agro-turistice. În cazul acestora, potențialul agricol local poate deveni un factor major al diversificării economiei locale, în condițiile în care se reușește dezvoltarea activităților din zona procesării și transformarea produselor agricole în mărfuri agro-alimentare.

5. Ocuparea populației rurale

La nivelul ocupării populației rurale, principalele tendințe evidențiate în perioada de tranziție au fost cele de creștere a segmentului populației inactive, concomitent cu reducerea numărului de salariați și cu creșterea segmentului populației ocupate în sectorul agricol. Astfel, la nivelul anului 2010, mai puțin de 40% din totalul populației rurale ocupate era reprezentată de către salariați, categoria cea mai numeroasă fiind constituită din lucrătorii pe cont propriu în agricultură (INS, Anuarul Statistic 2011). Scăderea activităților economice din sectoarele secundar și terțiar pe care România le-a înregistrat în ultimele două decenii, având două vârfuri între anii 1990-1992 și 1996-1999, au făcut ca numărul persoanelor ocupate în agricultură să crească semnificativ pe baza reorientării unor categorii largi de populație disponibilizată către practicile de profil. Astfel, sectorul agricol a jucat rolul de plasă de siguranță pentru categoriile de populație cele mai afectate de transformările de la nivelul vieții economice. În acest context, cea mai mare parte a populației cu activitate în sectorul agricol, după 1990, a fost reprezentată de categoria populației aflate în imposibilitatea de a-și găsi un loc de muncă în celelalte sectoare de activitate, creșterea ocupării în agricultură fiind un rezultat al declinului acestora (Mihăilescu, 2005).

Pe lângă oferta redusă de locuri de muncă, principalele probleme ce au afectat șansele de ocuparea în sectorul non-agricol al populației rurale au fost reprezentate de experiența lucrativă redusă, de nivelul de pregătire formală deficitar și de o serie de probleme ce țin de accesibilitatea locurilor de muncă existente (în special, transport și situație familială). Astfel, barierele de acces pe piața muncii pe care le-a întâmpinat populația rurală au contribuit la excluziunea socială a unui segment important al acesteia. Pe această bază, după 1990 a apărut o categorie de populație vastă, care reunește o masă semnificativă de populație extrem de săracă, pentru care subzistența

este asigurată, în principal, prin autoconsum și prin formele de ajutor social (Salasan și Fritzs, 2009).

Evoluția principalilor indicatori privind ocuparea în rural arată o scădere substanțială de peste 1,5 de milioane de persoane a segmentului populației ocupate (Tabelul 3). Creșterea cu peste 900.000 de persoane a categoriei populației inactivă se explică, în principal, prin extinderea categoriilor de vârstă înaintată, apărută ca produs al îmbătrânirii demografice. Rata de ocupare în cadrul categoriilor de vârste active a scăzut substanțial în ultimii ani, de la 74% în anul 1997 la numai 60,1% în 2009. Chiar dacă valorile statistice ale ratei șomajului înregistrat în rural nu sunt ridicate, ba mai mult, acestea s-au păstrat pe toată perioada de după 1990 la cote inferioare șomajului raportat pentru mediul urban (Stenef, 2012), efectivele de populație rurală aflate în imposibilitatea de a-și găsi un loc de muncă sunt extrem de numeroase, vorbind în aceste cazuri de șomaj ascuns și subreprezentarea acestui fenomen sub umbrela ocupării în sectorul agricol. Astfel, ponderea șomajului înregistrat în rural, reprezintă doar o mică parte a populației aflată în situație de excluziune pe piața muncii. Categoriile vaste de populație din zonele rurale fără loc de muncă, în special femeile și persoanele de vârstă medie și înaintată, sunt incluse la nivel statistic în categoriile lucrătorilor pe cont propriu, a lucrătorilor familiari neremunerați sau a agricultorilor, chiar dacă, la nivel concret, aceste persoane pot fi cu ușurință asimilate șomerilor.

Un alt fenomen conex șomajului și care cunoaște în cazul populației rurale o pondere semnificativ mai ridicată decât în situația populației urbane, face referire la starea de retragere voluntară a indivizilor de pe piața muncii, ca urmare a descurajării înregistrate după o serie de eșecuri în găsirea unui loc de muncă. Persoanele aflate în această situație încetează să mai urmărească găsirea unui loc de muncă, fiind, înainte de toate, neîncrezătoare în oportunitățile pe care piața muncii le poate oferi. În cazul populației rurale, acest fenomen este unul semnificativ, arătând, pe de-o parte, existența unor bariere structurale care, neputând fi ușor depășite, determină apariția unor comportamente pasive, de neimplicare în căutarea unui loc de muncă, de către o parte din populația rurală.

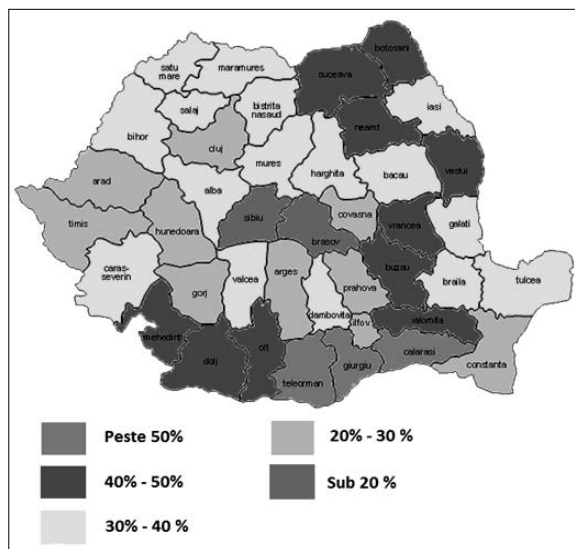
Tabelul 3: Evoluția principalilor indicatori privind ocuparea populației rurale

	Anul 1997	Anul 1999	Anul 2001	Anul 2003	Anul 2005	Anul 2007	Anul 2009
Populația activă	5939	5911	5872	4764	4490	4500	4449
Populația ocupată	5735	5713	5708	4561	4258	4281	4211
Șomeri BIM	204	198	164	203	232	219	238
Populația inactivă	4356	4345	4374	5419	5296	5188	5239
Rata de activitate (15-64 ani)	77,1	76,2	75,6	66	65,3	65,1	64,6
Rata de ocupare (15-64 ani)	74	73,2	73,1	62,9	61,6	61,5	60,7
Rata șomajului BIM	3,4	3,4	2,8	4,3	5,2	4,9	5,4

Sursa: INS, baza de date Tempo (www.insse.ro/shop)

Chiar dacă în ultimii ani, ocuparea populației în sectorul agricol a cunoscut un trend descendent, efectivele ce activează în cadrul acestuia se păstrează la cote foarte înalte (în anul 1922 peste 3,4 milioane persoane erau raportate de statistica oficială ca

fiind ocupate în principal în agricultură, pentru că datele pentru anul 2008 să arate o reducere substanțială a acestui indicator, până la valoarea de 2,4 milioane de cazuri). Aceste scăderi înregistrate, în special după anul 2000, se explică prin deceniul de creștere economică pe care l-a înregistrat România după 1999, care s-a concretizat în crearea unui număr însemnat de noi locuri de muncă la care au avut acces și o parte dintre locuitorii din rural. Datele pe județe (Figura 1) arată că ponderea populației ocupate în agricultură are valorile cele mai ridicate în zonele de sud ale Munteniei și Olteniei (Teleorman, Giurgiu, Călărași, Ialomița, Mehedinți, Dolj și Olt), precum și în patru județe din Moldova și unul din partea de nord a Munteniei (Suceava, Botoșani, Neamț, Vaslui, Vrancea și Buzău). Transilvania, cu predilecție, reprezintă regiunea ce înregistrează cele mai reduse cote ale ocupării în sectorul agricol la nivel de județ, această situație fiind determinată, de nivelul mai ridicat de urbanizare al acestei zone. Pe această bază, se constată că peste ¾ din locuitorii rurali din județele cu un pronunțat specific agricol au ocupația principală în cadrul acestui sector de activitate, în timp ce pentru județele dezvoltate acest indicator nu depășește 50% din totalul populației ocupate (PNDR, 2012).

Sursa: Prelucrare proprie după INS, baza de date Tempo (www.insse.ro/shop)

Figura 1: Ponderea populației ocupate în agricultură pe județe, în totalul populației ocupate (rural și urban), date pentru anul 2010

Pe categorii ocupaționale, lucrătorii pe cont propriu și lucrătorii familiari neremunerați reprezintă peste 2,7 milioane persoane în rural, din care în agricultură activează peste 2,3 milioane dintre acestea (INS, 2011). Numai o mică parte dintre persoanele ce lucrează în agricultură au statut de salariat (aproximativ 100.000, conform INS, 2011), în timp ce o și mai mică parte dintre aceștia dețin o fermă care să le asigure venituri semnificative și constante. Pe de altă parte, numărul antreprenorilor din rural a atins în anul 2009 puțin peste 31.000 de persoane, ceea ce reprezintă mai puțin de 1%

din totalul populației ocupate (Croitoru, 2013). Chiar dacă această procent este sensibil mai mare decât cel consemnat la mijlocul anilor '90, valoarea sa continuă să se păstreze la mai puțin de jumătate din ponderea pe care o au antreprenorii în rândul populației urbane. În acest context, supraocuparea în sectorul agricol a populației rurale, în cele mai multe cazuri în agricultura tradițională, reprezintă una din cele mai mari probleme ale satului contemporan. Aceasta reprezentând atât o cauză, cât și un efect, pentru subdezvoltarea localităților rurale. Avem astfel de a face cu un cerc vicios în care, pe de o parte, subdezvoltarea zonelor rurale este cauzată de coordonatele locale ale pieței muncii și de lipsa alternativelor lucrative non-agricole, iar, pe de altă parte, starea de subdezvoltare nu oferă premisele necesare dezvoltării pe plan local al activităților ne-agricole, ceea ce determină menținerea, la cote ridicate, a ocupării populației în sectorul primar.

Fără o reformă radicală a modului în care este organizată viața economică în sectorul agricol nu putem vorbi despre dezvoltare. E nevoie de rentabilizarea și profesionalizarea sectorului agricol, iar pentru aceasta principala pârghie ce poate fi acționată vizează creșterea productivității și orientarea producției către piață. Condiția necesară pentru atingerea acestui deziderat implică, însă, intervenția publică prin măsuri țintite de încurajare a asocierii micilor producători și de consolidare a fermelor de dimensiuni medii. Evoluția sectorului agricol din ultimele două decenii arătând foarte clar, în acest sens, faptul că atomicizarea excesivă a exploatațiilor nu poate să reprezinte o bază solidă pentru dezvoltarea acestuia sau pentru creșterea calității vieții în mediul rural.

De cealaltă parte, ocuparea neagricolă a populației rurale a înregistrat un puternic regres după 1990, pe fondul restructurării economiei socialiste (Bleahu, 2004; Sandu, 2005). Dacă până în anul 1990 o parte însemnată a populației rurale activa în industrie sau construcții, cu predilecție în zone urbane, odată cu transformările înregistrate la nivelul vieții economice, acest segment de populație s-a redus considerabil. Pe de altă parte, prin dispariția Cooperativelor Agricole de Producție și a Intreprinderilor Agricole de Stat, marea majoritate a locurilor de muncă salariate din domeniul agricol au dispărut. Astfel, la momentul actual, statutul ocupațional dominant al populației rurale nu mai este cel de salariat, ci cel de lucrător pe cont propriu, cea ce poate fi considerat a reprezenta, pe baza coordonatelor acestei categorii ocupaționale, un regres evident față de perioada anterioară.

Principalele bariere în ceea ce privește accesibilitatea locurilor de muncă salariate pentru populația rurală țin atât de o serie de factori locali (precum lipsa locurilor de muncă la nivelul localităților de domiciliu și lipsa serviciilor de transport public) cât și de anumiți factori personali (între care cel mai important este nivelul redus de pregătire profesională). Astfel, perioada de tranziție a făcut ca la începutul secolului al XXI-lea, numărul de persoane domiciliate în rural cu ocupare principală non-agricolă să se situeze la valori apropiate celor raportate de statisticile oficiale pentru perioada anilor '30 (cu mențiunea că în acea perioadă populația rurală avea o pondere dublă celei înregistrate astăzi) și la jumătate din valorile consemnate în perioada anilor '70 (Bleahu, 2004).

Plecând de la caracteristicile la nivel județean, Sandu (2005) consideră că principalii factori în explicarea profilurilor ocupaționale ale populației rurale sunt reprezentați de relief, gradul și vechimea urbanizării, caracteristicile ofertei de locuri de muncă din urban și evoluția la scară istorică a dezvoltării județelor. La rândul său, Janowski (2003) identifică printre sursele de venit non-agricol al populației rurale opt categorii principale: alocările și transferurile financiare realizate de către stat, salariile din sectorul public, salariile din sectorul privat, remitențele, activitățile conexe producției agricole (precum industria alimentară și comerțul cu produse agricole) și micile afaceri din mediul rural.

Evoluția categoriilor ocupaționale în rândul populației rurale subliniază creșterea ușoară a ocupării non-agricole după anul 1999 și până în 2010, în special ca urmare a creșterii ponderii salariaților din industrie (produsă începând cu 1999) și a ponderii ocupării în servicii și construcții (ce s-a manifestat după anul 2005). Totodată, ponderea angajaților din sectorul bugetar a crescut ușor odată cu extinderea serviciilor și instituțiilor publice active la nivelul comunelor. Chiar dacă aceste modificări în structura ocupațională a populației rurale s-au produs mai degrabă prin reducerea constantă a numărului persoanelor ocupate în agricultură și mai puțin prin creșterea ocupării în celelalte sectoare de activitate, este de remarcat faptul că procesul în cauză a fost unul continuu, ducând la reducerea categoriei populației ocupate în agricultură cu peste 13%.

Pentru perioada ultimilor ani (Tabelul 4), totalul populației cu ocupare non-agricolă s-a redus cu aproape 100.000 de cazuri, în special ca urmare a regresului înregistrat în industrie (73.000 de cazuri) și în domeniul construcțiilor (20.000 de cazuri). Efectele crizei economice asupra ocupării forței de muncă din rural în sectoarele secundar și terțiar au fost importante atât prin scăderea cu 6% a efectivelor ocupate în aceste sectoare de activitate, cât mai ales prin stoparea tendinței constante înregistrate după anul 2000 privitoare la creșterea în volum a efectivelor de populație rurală cu ocupare în afara sectorului agricol. Privind pe ansamblu, principalul domeniu de ocupare pentru populație rămâne cel industrial (ce reprezintă 32% din totalul populație cu ocupare non-agricolă, respectiv 12% din totalul populației rurale ocupate), urmat de cel public (ce reunește 21% din populația rurală cu ocupare non-agricolă, reprezentând totodată 8% din totalul ocupării în rândul populației domiciliată în comune). În construcții și în comerț activează 16%, respectiv 15% din populația non-agricolă, în timp ce sectorul serviciilor, altele decât cele din zona comerțului cu amănuntul și cele din sfera publică, cunoaște o foarte slabă reprezentare.

Creșterea ocupării non-agricole a populației rurale a constituit, în întreaga perioadă de după 1990, unul dintre obiectivele vehiculate cel mai intens în programele publice privind forța de muncă domiciliată în comune, însă progresele făcute în acest sens, după cum arată și datele prezentate, sunt minime. Deficitul structural al ocupării în rural rămânând cel dat de supraocuparea în sectorul agricol. Această problemă persistă prin prisma coordonatelor la nivel național ale ocupării, fiind consecința directă a restructurărilor economice din ultimele două decenii și a lipsei compensării închiderii activităților marilor angajatori din perioada comunistă prin dezvoltarea unor inițiative private care să absoarbă forța de muncă disponibilizată sau aflată în imposibilitatea de

a găsi de lucru în afara sectorului agricol. Cauzele structurale ale situației actuale sunt, astfel, bariere greu de depășit în contextul actual, ceea ce nu va permite, cel puțin pe termen scurt și mediu, modificări substanțiale la nivelul ocupării rurale non-agricole.

Tabelul 4: Ocuparea non-agricolă în rândul populației rurale

	Anul 2008	Anul 2009	Anul 2010	Anul 2011
Industrie	583.706	543.996	511.670	509.990
Energie, apă, salubritate	44.352	42.319	44.950	43.268
Construcții	278.805	279.043	254.583	257.992
Comerț	246.325	254.053	244.567	243.253
Transport și depozitare	116.710	121.168	111.629	106.973
Alte servicii	48.234	56.925	58.914	61.028
Sectorul public	346.576	359.580	341.362	341.556
Alte activități	34.254	33.541	36.226	42.266
Total	1.698.962	1.690.625	1.603.898	1.606.326

Sursa: INS, baza de date Tempo (www.insse.ro/shop)

6. Concluzii

Coordonatele economice ale mediului rural sunt determinate de puternica dependența a acestuia față de activitățile agricole și de supraocuparea populației înregistrate în cadrul acestui sector. În acest mod, activitățile economice la nivelul majorității comunelor rămân și în momentul de față dependente față de practicile agricole. Această, chiar dacă, în ultimul deceniu, ponderea populației rurale ocupate în agricultură a cunoscut o reducere consistentă.

Emblematic pentru evoluția recentă a spațiilor rurale este procesul de dezvoltare diferențiată a comunelor și regiunilor rurale, ce a dus la apariția unor decalaje structurale la nivelul acestora, ce sunt reliefate la nivelul populației prin standard de viață și oportunități de afirmare personală diferite. Astfel, vorbim despre existența unui rural dezvoltat, reprezentat de zonele periurbane, care atrage constant noi rezidenți și a cărui viață economică nu mai este dominată de activitățile agricole și, pe de altă parte, de ruralul tradițional, caracterizat prin condiții de viață reduse și dependență față de sectorul agricol. Perioada de după 1990 nu a adus progrese importante în ceea ce privește rezolvarea acestui decalaj structural, ba din contră, în contextul tranziției economice, categorii vaste de populație rurală și o mare parte dintre localități au ajuns să se confrunte cu probleme pe care nu le cunoșteau în perioada anterioară. În acest mod, tranziția economică a contribuit semnificativ la vulnerabilizarea spațiilor rurale prin plasarea celei mai mari părți a populației în relație de dependență față de practicile agricole tradiționale.

Evoluțiile din ultimele două decenii, la nivelul ruralului, au arătat faptul că modernizarea acestuia se realizează lent, în strânsă relație cu evoluția economică a centrelor urbane din proximitate, și că actualul mod de organizare a activităților agricole poate fi considerat piedica majoră în calea dezvoltării economice a localităților rurale cu potențial în acest sens. Astfel, concluziile ce se desprind din analizele privind transformarea ruralului românesc în perioada post-comunistă subliniază faptul că putem vorbi

despre mai multe tipuri de localități rurale și că procesul de eterogenizare la nivelul acestora este semnificativ, conturând scenarii evolutive distincte pentru fiecare tip de comună. În acest context, măsurile de stimulare a dezvoltării spațiilor rurale trebuie să fie orientate sectorial, având ținte precise, adecvate tipurilor diferite de context socio-economic înregistrate în mediul rural.

Bibliografie:

1. Alexandri, C. și Luca, L., „Romania and CAP Reform”, 2008, *Agricultural Economics and Rural Development*, nr. 3-4, pp. 161-180.
2. Aligică, P.D. și Dabu, A., „Land Reform and Agricultural Reform Politics in Romania's Transition to the Market Economy”, 2003, *Eastern European Economics*, vol. 41, nr. 5, pp. 49-69.
3. Bleahu, A., „O perspectivă istorică asupra sectorului neagrícola din mediul rural”, 2004, *Calitatea Vieții*, nr. 1-2, pp. 85-95.
4. Croitoru, A., „Digging among the Roots of Entrepreneurship”, 2013, *Journal of Community Positive Practices*, nr. 1, pp. 92-111.
5. Dachin, A., „Rural Development - A Basic Condition for Narrowing Regional Disparities in Romania”, 2008, *Romanian Journal of Regional Science*, vol. 2, nr. 2, pp. 106-117.
6. Davidova, S., Fredriksson, L. și Bailey, A., „Subsistence and Semi-Subsistence Farming in Selected EU New Member States”, 2009, *Agricultural Economics*, vol. 40, nr. 1, pp. 733-744.
7. EC-DGARD, „Agriculture in the European Union, Statistical and Economica Informations 2011”, 2012, [Online] disponibil la adresa http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/agricultural/2011/pdf/full-report_en.pdf, accesat la data de 12 iunie 2013.
8. EUROSTAT, Eurostat newsrelease 142/2012. Labour Force Survey, [Online] disponibil la adresa http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/3-05102012-AP/EN/3-05102012-AP-EN.PDF, accesat la data de 12 iunie 2013.
9. Fraser, E. și Stinger, L., „Explaining Agricultural Collapse: Macro-Forces, Micro-Crises and the Emergence of Land Use Vulnerability in Southern Romania”, 2009, *Global Environmental Change*, vol. 19, nr. 1, pp. 45-53.
10. Giurcă, D., „Semi-subsistence Farming - Prospects for the Small Romanian Farmer to Choose between a Way of Living or Efficiency”, 2008, *Agricultural Economics and Rural Development*, nr. 3-4, pp. 215-230
11. Hatos, A., *Colectivism după colectivism? Forme asociative de organizare în agricultura românească de tranziție: 1990-2002*, Iași: LUMEN, 2006
12. INS, *Anuarul statistic al României*, București: INS Print, 2011.
13. Janowski, M., „Rural Non-Farm Livelihood Activities in Romania, Georgia and Armenia: Synthesis of Findings from Fieldwork Carried out at Village Level 2001-2002, NRI Report No: 2724, 2003, [Online] disponibil la adresa <http://www.nri.org/projects/rnfe/pub/papers/2724.pdf>, accesat la data de 12 iunie 2013.
14. Kerekes, K., Pakucs, B., Szocs, E., Veres, E. și Vincze, M., *Dezvoltare rurală. Ocuparea forței de muncă în mediul rural*, Cluj-Napoca: Accent, 2010.
15. Legea nr. 18/1991 a fondului funciar, publicată în Monitorul Oficial al României, Partea I, nr. 37 din 20 februarie 1991 și republicată în Monitorul Oficial al României, Partea I, nr. 1 din 5 ianuarie 1998.

16. Legea nr. 169/1997 pentru modificarea și completarea Legii fondului funciar nr. 18/1991, publicată în Monitorul Oficial al României, Partea I, nr. 294 din 4 noiembrie 1997.
17. Legea nr. 1/2000 pentru reconstituirea dreptului de proprietate asupra terenurilor agricole și celor forestiere, solicitate potrivit prevederilor Legii fondului funciar nr. 18/1991 și ale legii nr. 169/1997, publicată în Monitorul Oficial al României, Partea I, nr. 8 din 12 ianuarie 2000.
18. Legea nr. 247/2005 privind reforma în domeniile proprietății și justiției, publicată în Monitorul Oficial al României, Partea I, nr. 653 din 22 iulie 2005 (cu rectificările ulterioare).
19. Legea 340/2007 pentru modificarea aliniatului 6 al articolului 92 din Legea fondului funciar nr. 18/1991, publicată în Monitorul Oficial al României, Partea I, nr. 846 din 10 decembrie 2007.
20. Mărginean, I., „Condițiile de viață ale populației din mediul rural”, 2006, *Calitatea Vieții*, nr. 1-2, pp. 153-170.
21. Mihăilescu, I., „Factori de risc în evoluția mediului rural din România”, 2005, *Sociologie Românească*, nr. 4, pp. 5-36.
22. Mihalache, F., „Coordinates of the Budgets of Revenues and Expenditures of the Rural Localities”, 2013, *Journal of Community Positive Practices*, nr. 1., pp. 129-146.
23. PNDR, Programul Național de Dezvoltare Rurală 2007-2013, versiunea consolidată decembrie 2012, [Online] disponibil la adresa http://www.madr.ro/pages/dezvoltare_rurala/pndr-v.8-22martie-2012.pdf, accesat la data de 12 iunie 2013.
24. Salasan, C. și Fritzsich, J. „The Role of Agriculture for Overcoming Rural Poverty in Romania”, 2009, IAMO Discussion Paper No. 121, Halle (Saale).
25. Sandu, D., „Social Disparities in the Regional Development and Policies in Romania”, 2011, *International Review of Social Research*, vol. 1, nr. 1, pp. 1-30.
26. Sandu, D., „România rurală neagră”, 2005, *Sociologie Românească*, vol. 3, nr. 4, pp. 76-108.
27. Swinenn, J. și Vranken, L., „Reforms and Agricultural Productivity in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Republics: 1989-2005”, 2010, *Journal of Productivity Analysis*, nr. 33, pp. 241-258.
28. Tudor, M., „Rural Labour Force and Multifunctional Development in the Territory”, 2009, *Agricultural Economics and Rural Development*, vol. 6, nr. 2, pp. 235-247.
29. Vidican, G., „Assessing Land Reallocation Decisions during Transition in Romania, 2009, *Land Use Policy*, vol. 26, nr. 4, pp. 1080-1089.